पठतु संस्कृतम्

कोविद:

पञ्चम-पाठः

अन्वयः - १

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुः मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्मायंयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्तवं निजगाद सिंहः ।।

पदविभाग:

तम्, आर्यगृह्यम्, निगृहीतधेनुः, मनुष्यवाचा , मनुवंशकेतुम् , विस्मायंयन् , विस्मितम्, आत्मवृत्तौ, सिंहोरुसत्त्वम्, निजगाद, सिंहः

सन्धि:

सिंहः + उरुसत्त्वम् = गुण:

अन्वयः - १

सामान्यार्थः

करस्य स्तंभनेन दिलीपः विस्मितः । तस्मिन् इतोऽपि आश्चार्यं जनयन् सिंहः मनुष्यध्वनिना अभाषत ।

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	निजगाद
प्रथमा	-	निगृहीतधेनुः, विस्मायन्न् , सिंहः
द्वितीया	-	तम्, आर्यगृह्यम् , मनुवंशकेतुम्, सिंहोरुसत्त्वम्
तृतीया	-	मनुष्यवाचा
सप्तमी	-	आत्मवृत्तौ

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

निजगाद		उवाच
कः निजगाद ?	- सिंहः	केसरी
कीदृशः सिंहः ?	- निगृहीतधेनुः	नियन्त्रितधेनुः
किं कुर्वन् निजगाद ?	- विस्मायन्न्	आश्चर्यान्वितं कुर्वन्
कया विस्मायन्न् ?	- मनुष्यवाचा	मानवसदृश-भाषणेन
कं विस्मायन्न् ?	- तम्	दिलीपम्
कीदृशं तम् ?	- आर्यगृह्यम्	सज्जनपक्ष्यम्
पुनः कीदृशम् ?	- मनुवंशकेतुम्	मनुकुलश्रेष्ठम्
पुनः कीदृशम् ?	- सिंहोरुसत्त्वम्	सिंहः इव महाबलम्
पुनः कीदृशम् ?	- विस्मितम्	चकितम्
कुत्र विस्मितम् ?	- आत्मवृत्तौ	स्वस्य बाहुप्रतिष्टंभे

अन्वयः - १

अन्वयः

निगृहीतधेनुः सिंहः आयर्गृह्यं मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वम् आत्मवृत्तौ विस्मितं तं मनुष्यवाचा विस्मायंयन् निजगाद ।

तात्पर्यम्

यदा दिलीपस्य बाहुः स्तब्धः अभवत् तदा सः बहु विस्मितः । तस्मिन् एव समये सिंहः मनुष्यवचनेन दिलिपम् उद्दिश्य अकथयत् । सिंहः मनुष्यवाचा यत् अवदत् तत् श्रुत्वा राजा नितराम् आश्चार्यचकितः अभवत् ।

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

1. तम् - द. पुं. 'तद्' शब्दः द्वि. ए.
2. आर्यगृह्यम् - अ. पुं. 'आर्यगृह्य' शब्दः द्वि. ए.
3. निगृहीतधेनुः - उ. पुं. 'निगृहीतधेनु' शब्दः प्र. ए.
4. मनुष्यवाचा - च. स्त्री. 'मनुष्यवाच्' शब्दः तृ. ए.
5. मनुवंशकेतुम् - उ. पुं. 'मनुवंशकेतु' शब्दः द्वि. ए.
6. विस्माययन् - त. पुं. 'विस्मायय्त्' शब्दः प्र. ए.
7. विस्मितम् - अ. पुं. 'विस्मित' शब्दः द्वि. ए.
8. आत्मवृत्तौ - इ. स्त्री. 'आत्मवृत्ति' शब्दः स. ए.
9. सिंहोरुसत्त्वम् - अ. पुं. 'सिंहोरुसत्त्व' शब्दः द्वि. ए.
10. निजगाद - नि + गद् धातुः लिट्-लकारः प्र. ए.
11. सिंहः - अ. पुं. 'सिंह' शब्दः प्र. ए.

अन्वयः - १

समासः

- आर्याणां गृह्यः, तम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
- निगृहीता धेनुः येन सः, तम् - बहुव्रीहिः
- मनुष्याणां वाक्, तया - षष्ठी-तत्पुरुषः
- मनोः वंशः, तस्य केतुः, तम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
- आत्मनः वृत्तिः, तस्याम् - षष्ठी तत्पुरुषः
- सिंहः इव उरुसत्त्वः, तम् - कर्मधारयः

अन्वयः - २

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ।।

पदविभागः

कैलासगौरम्, वृषम्, आरुरुक्षोः, पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्, अवेहि, माम् , किङ्करम्, अष्टमूर्तेः, कुम्भोदरम्, नाम, निकुम्भमित्रम्

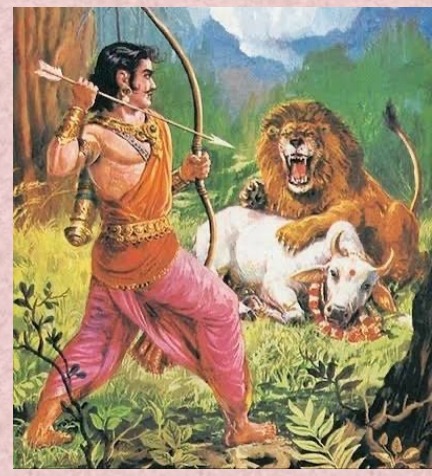

अन्वयः - २

सामान्यार्थः

अहं शिवस्य किङ्करः । मम नाम कुम्भोदरः । अहं निकुम्भस्य मित्रमस्मि ।

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	अवेहि
प्रथमा	-	(त्वम्)
द्वितीया	-	कैलासगौरम्, वृषम्, माम्, पादर्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्, किङ्करम्, कुम्भोदरम्, निकुम्भमित्रम्
षष्ठी	-	अष्टमूर्तेः, आरुरुक्षोः
अव्ययम्	-	नाम

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- अवेहि	जानीहि
कः अवेहि ?	- (त्वम्)	
कम् अवेहि ?	- माम्	सिंहम्
कीदृशं माम् ?	- निकुम्भमित्रम्	शिवस्य सेवकस्य मित्रम्
पुनः कीदृशम् ?	- कुम्भोदरं नाम	तस्य नाम कुम्भोदरम्
पुनः कीदृशम् ?	- किङ्करम्	सेवकम्
कस्य किङ्करम् ?	- अष्टमूर्तेः	शिवस्य
कीदृशस्य अष्टमूर्तेः ?	- आरुरुक्षोः	आरोढुम् इच्छतः

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कम् आरुरुक्षोः ? - वृषम् ऋषभम्
कीदृशं वृषम् ? - कैलासगौरम् कैलासपर्वतः इव श्वेतः
पुनः कीदृशम् ? - पादर्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्
पाद-स्थापनम् एव अनुग्रहः
पाद-स्थापनेन पृष्ठभागः पवित्रः कृतः

अन्वयः - २

अन्वयः

कैलासगौरं वृषम् आरुरुक्षोः अष्टमूर्तेः पादर्पणानुग्रहपूतपृष्ठं निकुम्भमित्रं मां कुम्भोदरं नाम किङ्करम् अवेहि ।

तात्पर्यम्

सिंहः कथयति - "अहं न सामान्यसिंहः । मम नाम कुम्भोदरः । अहं शिवकिङ्करस्य निकुम्भस्य मित्रम् । यदा ईश्वरः वृषभवाहनम् आरोढुम् इच्छति तदा मम पृष्ठस्योपरि पादं निक्षिप्य ततः आरोहति । एवं मम पृष्ठं पवित्रम् । अहं शिवस्य किङ्करः अस्मि" इति ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

1. कैलासगौरम् - अ. पुं. ‘कैलासगौर’ शब्दः द्वि. ए.
2. वृषम् - अ. पुं. ‘वृष’ शब्दः द्वि. ए.
3. आरुरुक्षोः - उ. पुं. ‘आरुरुक्षु’ शब्दः ष. ए.
4. पादर्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् - अ. पुं. ‘पादर्पणानुग्रहपूतपृष्ठ’ शब्दः द्वि. ए.
5. अवेहि - अव् + इण् धातुः लोट्-लकारः म. ए.
6. माम् - द. त्रिषु-लिङ्गेषु 'अस्मद्' शब्दः द्वि. ए.
7. किङ्करम् - अ. पुं. ‘किङ्कर’ शब्दः द्वि. ए.
8. अष्टमूर्तेः - इ. पुं. ‘अष्टमूर्ति’ शब्दः ष. ए.
9. कुम्भोदरम् - अ. पुं. ‘कुम्भोदर’ शब्दः द्वि. ए.
10. नाम - अव्ययम्
11. निकुम्भमित्रम् - अ. पुं. ‘निकुम्भमित्र’ शब्दः द्वि. ए.

अन्वयः - २

समासः

- कैलासः इव गौरः, तम् - उपमानपूर्वपद-कर्मधारयः
- पादयोः अर्पणम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
- पादार्पणम् एव अनुग्रहः - अवधारणा-कर्मधारयः
  पादर्पणानुग्रहेण पूतं पृष्ठं यस्य सः, तम् - बहुव्रीहिः
- अष्ट मूर्तयः यस्य सः, तस्य - बहुव्रीहिः
- निकुम्भः मित्रं यस्य सः, तम् - बहुव्रीहिः

भोजदेवः

- भोजदेवेन 'चम्पूरामायणं' नाम सुप्रसिद्धं चम्पूकाव्यं लिखितम् ।
- एषः मालवाधिपतिः ।
- विदर्भदेशस्य राजा इति केचन वदन्ति ।
- धारानगरं मालवदेशस्य राजधानी ।
- ऐतिहासिकप्रमाणैः ज्ञायते यत् भोजदेवः एकादशे शतके (क्रि. श. १०१९-१०६३) आसीत् इति ।
- भोजः स्वयं कविः आसीत्, बहूनां पण्डितानाम् आश्रयदाता अपि आसीत् ।
- एतेन सरस्वती-कण्टाभरणम्, श्रृङ्गारप्रकाशः, शब्दानुशासनम् इत्यादयः अपि रचिताः सन्ति ।

भोजदेवः

- चम्पूरामायणे बालकाण्डतः युद्धकाण्डपर्यन्ता कथा पञ्चसु काण्डेषु निरूपिता अस्ति ।
- रामायणस्य एव कथा अस्ति अस्मिन् ग्रन्थे ।
- ललितमनोहरशैली, कोमल: पदविन्यासः, सुन्दराः अलङ्काराः, हृदयहारि भावाविष्करणम् इत्यादीनि एतस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यानि ।
- चम्पूरामायणस्य बहूनि व्याख्यानानि उपलभ्यन्ते ।

अनन्तभट्टः

- एषः 'चम्पूभारतम्' इति ग्रन्थं रचितवान् ।
- ग्रन्थस्य नाम एव कथयति यत् एषः ग्रन्थः महाभारतस्य कथायाः आधारेण रचितः इति ।
- अत्र १२ स्तबकानि सन्ति ।
- अनन्तभट्टस्य देशकालादिविषये अधिकं विवरणं न लभ्यते ।
- षोडशशतकस्य आदिभागे एषः आसीत् इति पण्डितैः ऊह्यते ।

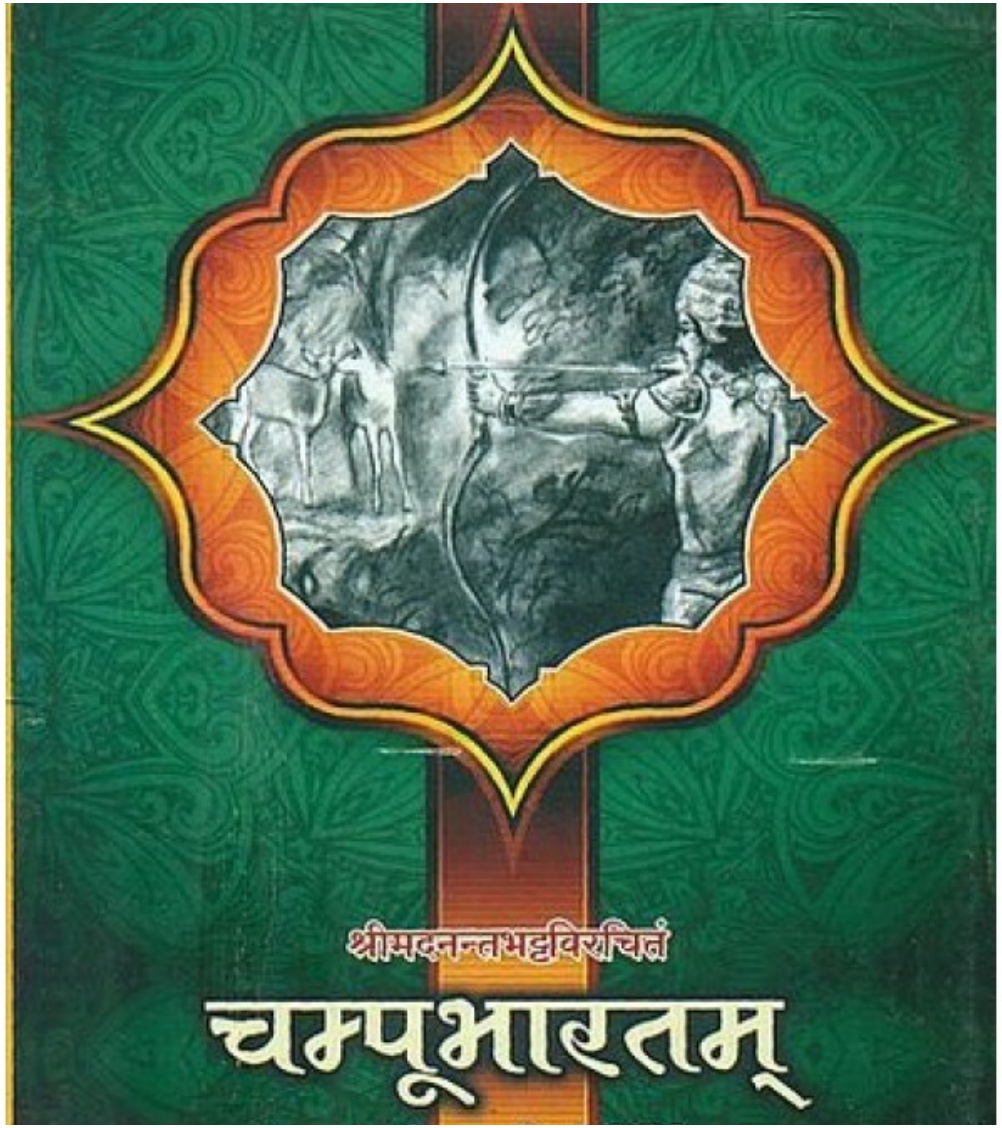

अनन्तभट्टः

- चम्पूभारतस्य शैली किञ्चित् प्रौढा ।
- ये व्युत्पत्तिम् इच्छन्ति ते यथा चम्पूरामायणं तथैव चम्पूभारतम् अपि पठन्ति ।
- किन्तु चम्पूरामायणे यावत् माधुर्यं दृश्यते तावत् माधुर्यं चम्पूभारते न दृश्यते।
- विचित्रकल्पनायां, शब्द-चमत्कारे च कवेः विशेषासक्तिः ।
- आरम्भस्तबकेषु काव्यगुणाः अधिकतया दृश्यन्ते।
- अन्येषु कथासङ्ग्रहस्य एव प्राधान्यं दृश्यते ।
- चम्पूभारतस्य अपि बहूनि व्याख्यानानि उपलभ्यन्ते ।

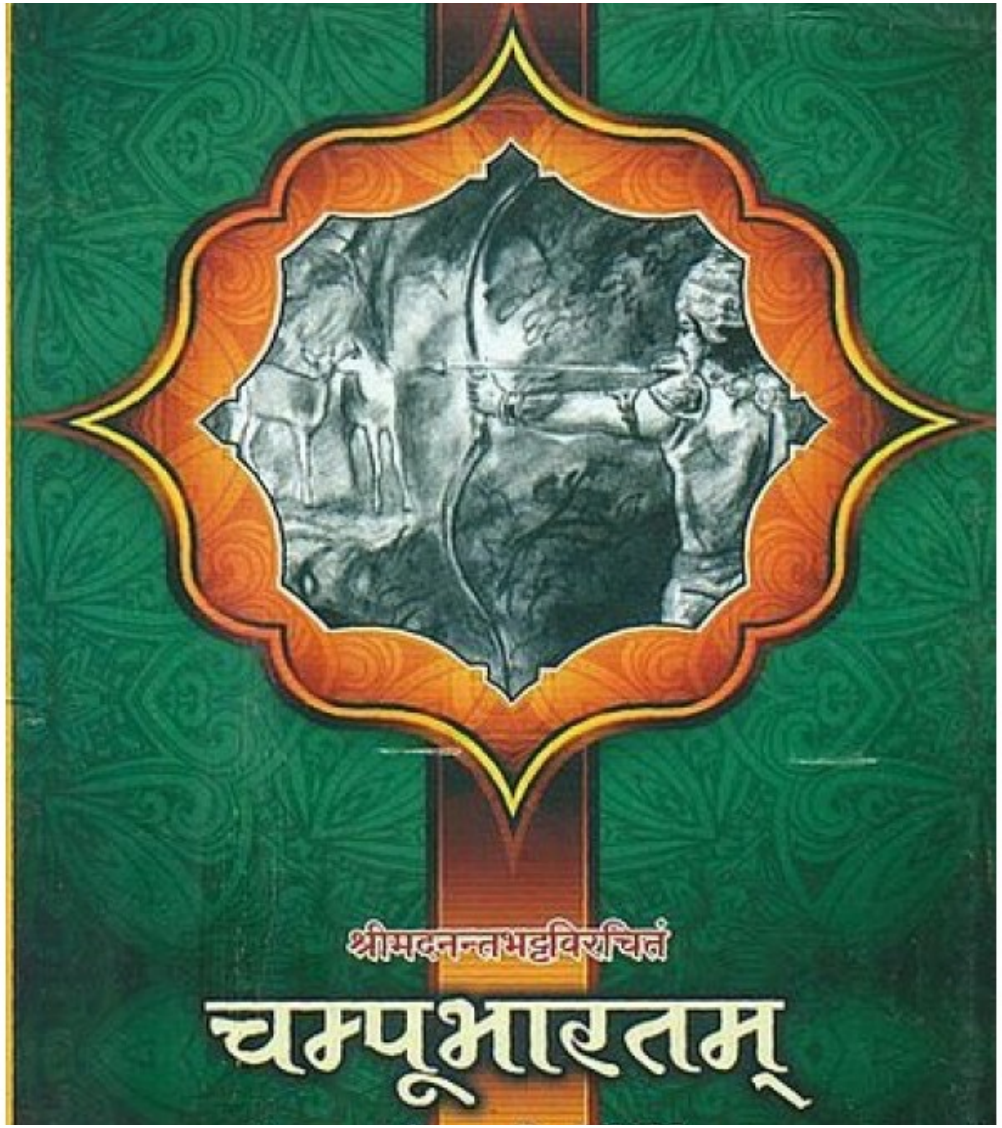

त्रिविक्रमभट्टः

- त्रिविक्रमभट्टेन नलचम्पूः मदालसाचम्पूः च लिख्यते ।
- एतस्य अपरं नाम सिंहादित्यः इति ।
- राष्ट्रकूटराजस्य तृतीय-इन्द्रस्य आस्थानकविः आसीत् एषः ।
- दशमशतकस्य पूर्वार्धे एषः आसीत् ।
- उपलब्धेषु चम्पूग्रन्थेषु नलचम्पूः एव आदिमा ।
- महाभारतस्य वनपर्वणि स्थिता नलदमयन्तीकथा एव एतस्य ग्रन्थस्य कथावस्तु ।

त्रिविक्रमभट्टः

- किन्तु स्वयंवरपर्यन्तकथा नास्ति अत्र ।
- अतः कथाभागः अपूर्णः इव दृश्यते ।

- त्रिविक्रमः प्रौढकविः ।
- अतः नलचम्पूग्रन्थे प्रौढा शैली दृश्यते ।
- क्रियापदानां विविधानि रूपाणि कविः विशेषतः प्रयुङ्क्ते ।

नीलकण्ठदीक्षितः

- एषः 'नीलकण्ठविजयचम्पूः' इति ग्रन्थं रचितवान् अस्ति ।
- एषः प्रसिद्धपण्डितस्य अप्पय्यदीक्षितस्य सहोदरः ।
- एतस्य पितुः नाम नारायणदीक्षितः इति । मातुः नाम भूमिदेवी इति ।
- नीलकण्ठदीक्षितः स्वग्रन्थे वदति ' अहम् एतं ग्रन्थं ४७३८ तमे कलिवर्षे (क्रि. श. १६३६) रचितवान् इति।
- अतः एतत् तु स्पष्टं यत् एषः सप्तदशे शतके आसीत् इति ।
- एषः मधुरैपाण्ड्यराजस्य तिरुमलनायकस्य आस्थानपण्डितः आसीत् ।

नीलकण्ठदीक्षितः

- एषः महाकाव्यद्वयम्, एकं नाटकं, शतकद्वयं, दर्शनग्रन्थान् च रचितवान् अस्ति ।
- एतस्य ३२ ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते ।
- समुद्रमथनकथा नीलकण्ठविजये वर्णिता अस्ति ।
- एतस्मिन् ग्रन्थे ५ आश्वासाः सन्ति ।
- काव्योचितप्रतिभा एतस्य कवेः ।
- विडम्बनात्मकचित्रणे एषः निपुणः ।
- मनोहरवर्णनानि एतस्य काव्ये बहूनि ।
- अतः संस्कृतसाहित्ये एतस्य ग्रन्थस्य विशिष्टं स्थानमस्ति ।

वेङ्कटाध्वरिः

- वेङ्कटाध्वरिः प्रसिद्धस्य विश्वगुणादर्शनामकस्य चम्पूग्रन्थस्य रचयिता ।
- हस्तिगिरिचम्पूः, लक्ष्मीसहस्रं, यादवपाण्डवीयं, सुभाषितकौस्तुभः इत्यादयः ग्रन्थाः अपि एतेन रचिताः सन्ति ।
- एषः रघुनाथदीक्षितस्य पुत्रः । एतस्य माता सीताम्बा ।
- एषः नीलकण्ठदीक्षितस्य समकालीनः ।
- अतः एषः अपि सप्तदशे शतके आसीत् इति निर्णीतम् अस्ति ।
- वेङ्कटाध्वरिः श्रीवैष्णवमतानुयायी ।

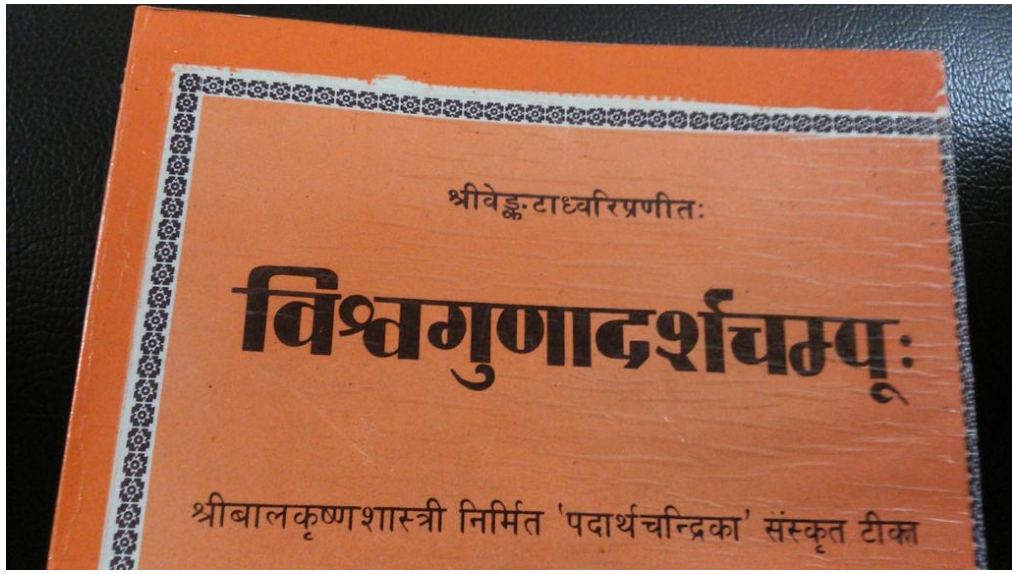

वेङ्कटाध्वरिः

विश्वगुणादर्शे स्वतन्त्रकल्पनायाः प्राधान्यम् ।

कृशानुः विश्वावसुः इत्येतौ गन्धर्वौ विश्ववैचित्र्याणि एतस्मिन् ग्रन्थे निरूपयतः ।

विमानेन देशपर्यटनं कुर्वन्तौ तौ देश-नगर-नदी-पुण्यस्थलादीनि जनव्यवहारान् च वर्णयतः ।

एतस्मिन् ग्रन्थे स्तबकादिभागाः न सन्ति ।

एकैकः विषयः एकैक-विभागायते ।

एतस्मिन् ग्रन्थे पद्यभागस्य एव आधिक्यम् ।

अनुस्यूता कथा अत्र नास्ति चेदपि मनोज्ञा अभिव्यक्तिः चित्तं रञ्जयति ।